

УДК 908(477):726

Арсен Зінченко (м. Київ)

З ІСТОРІЇ ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА В МЕРЕФІ У XVIII СТ.

У статті висвітлюється роль церковних громад та адміністративних структур єпархії й загальний соціокультурний контекст храмового будівництва в містечку Мерефі (Слобожанщина) у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: храмове будівництво, парафіяни, церковна громада, духовне правління, благословенна грамота, консисторія, ризниця, трапезна, віттар, підвалини.

Спорудження нової церкви починалося, як правило, з того, що церковна громада ухвалювала рішення про будівництво нової церкви. Після цього починалося заготування будівельних матеріалів та збір коштів. Відтак церковна громада зверталася до духовного управління, яке здійснювало управління парафіями на теренах одного – двох повітів, з викладенням обставин, пов'язаних із спорудженням храму, та з проханням клопотатися перед єпархіальним єпископом про надання благословенної грамоти.

Тексти благословенних грамот містять кілька шарів інформації. Перший з них впливає з самого характеру духовного благословення, яким владику надає дозвіл на спорудження храму; з цим пов'язаний особливий урочистий стиль тексту, специфічна пастирська тональність, зумовлена важливістю самого акту храмоздвиження. Ще один шар інформації стосується конкретних обставин спорудження храму: найменування церкви, стан будівлі старої церкви, місце розташування нової споруди, наявність ресурсів (матеріалу, коштів), хід обговорення справи з будівництвом тощо. Документи відбивають різноманіття місцевих обставин і перебігу подій, але вони здебільшого подібні в основних рисах і моделях соціокультурної поведінки, що задавалися традиціями певної культурної спільноти

Характерні, на наш погляд, обставини були пов'язані із спорудженням кількох дерев'яних церков в містечку Мерефі на Слобожанщині в другій половині XVIII ст.

Під час огляду церков у містечку Мерефі Харківського полку в 1750 р. тамтешню церкву Преображення Господнього було визнано занепаляю («обветшалой») і після Різдва наступного року за вказівкою білгородського єпископа Йоасафа її було запечатано. Парафіяни цієї церкви ухвалили («по общему нашему совету», як записано

в їхньому проханні до Харківського духовного правління) споруджувати новий храм. Вони повідомляли в духовне правління про підготовлену належну кількість будівельного матеріалу та домовленість з майстром будівельником: «на оню церковь божия внове дерева довольно число заготовили которое близъ той церкви божие в готовности имеетца и для перестройки внове маистра а за надлежащую цену приговорили и желаемъ оню церкву внове построить» [1, 2 – 2 зв.]*¹. На жаль, у переважній більшості випадків, документи про храмове будівництво імені майстра-будівничого не вказують. Відомі лише окремі приклади договорів громади з майстром-будівничим, з яких дізнаємося ім'я майстра, умови, які ставила перед ним громада, та оплату робіт, пов'язаних зі спорудженням храму [3].

Парафіяни Преображенської церкви просили духовне правління клопотатися перед єпископом про видачу благословенної грамоти на закладання й спорудження нової церкви [1, 1]. 23 червня 1751 р. єпископ Білгородський поставив резолюцію про надання такої грамоти й вирядження для освячення закладення церкви одного з єпархіальних соборних священиків [1, 1-а].

У благословенній грамоті, яка починалася згадкою про місцеві обставини, давався дозвіл на закладення храму «по церковному чиноположенію и по новоисправному московскому

*¹ Прохання до духовного правління підписали мерешанський сотник Матвій Щербина, священик Преображенської церкви Андрій Іванов, ктитор Федір Гапон з товаришами, парафіяни. Преображенський храм у Мерефі існував ще до 1700 р. 1711 р. під час набігу татар він згорів. Наступного року парафіянам було видано благословенну грамоту на спорудження нового храму з тією-таки назвою. Його було відновлено 1818 р., однак історико-статистичний опис Харківської єпархії 1857 р. відзначає, що на той час храм «до того стал ветх, что надлежало закрыть его, и он закрыт» [2, 23].

ребнику», а далі вимагалось: «строить самымъ добрымъ і искуснымъ маистерствомъ настоящую ц[е]рковь». Епископській консисторії йшлося передовсім про те, щоб парафіяни не споруджували занадто малих церков. Тому у виданій грамоті знаходимо вимогу щодо плану й висоти споруди: «в длину двенадцать аршин (кромѣ паперти то есть трапезѣ и олтаря) в ширину девяти аршин, олтарь в длину семи аршинъ и в ширину семь аршин да кромѣ того придѣлать ризницу по препорции такоже мѣръ и паперть строить в препорцию олтаря высотой ц[е]рковь двенадцати аршинъ олтарь и трапеза в вышину семи аршинъ кроме глав двери церковнія в свѣтлости вышинѣ дву[x] аршинъ и трехъ четвертей в ширину [нерозб.] такой же мѣры і боковыя двое дверей строить. Окна в свѣтлости в вышину дву аршинъ в ширину аршинъ С вѣршковъ оконъ в настоящей церкви поставитъ шесть в олтарѣ три в трапезѣ два». Вимагалось також, щоб вітгар було влаштовано «по препорции церкви», а верхи увінчано «желѣзными четвероконечными крестами а не деревянными осмоконечными». За бажанням громада могла споруджувати більшу, ніж відзначалося в цих вимогах, церкву [1, 3 – 3 зв.]*¹. Далі в грамоті йшлося про внутрішнє облаштування церкви.

З благословенної грамоти єпископа Білгородського і Обоянського Йоасафа від 19 серпня 1754 р. дізнаємося про те, що священник і парафіяни церкви Миколи в містечку Мерефі Харківської протопопії просили про спорудження нового храму під тією-таки назвою, але в іншому місці, бо стара споруда, «ц[е]рковь с[вя]тителя Хр[ис]това Николая крышкою углами и подвалинами вокруг об[в]ѣтшала» [4, 1]*².

На підставі донесення протопопа Григорія Александрова про наявність заготовленого матеріалу («на строение тоя ц[е]ркви явилось разного дерева дубовыхъ подвалинь дватцать пять соснового правленого триста гонты дв тысящи»), єпископ і дав благословенну грамоту. Чин закладення храму покладалося здійснити на ієромонаха білгородської катедри Арсенія, єпископ Йоасаф не забув нагадати, щоб цю посвяту було здійснено «по но[во]исправному московскому Требнику» [4, 2].

*¹ Благословенну грамоту датовано 26 червня 1751 р.

*² «Дело о постройке в сл. Мерефе вместо обветшавшей Николаевской церкви новой. Началось 1760 мая 19 д.». Церква Миколи – була найдавнішою з мереф'янських церков; першу з її будівель споруджено не пізніше 1655 р. 1711 р. вона згоріла під час набігу татар [2, 22].

Так само й ця грамота фіксує й певні вимоги щодо будівництва храму: вони стосувалися плану та висоти споруди, наявності ризниці й паламарні, просвіту дверей, кількості та просвіту вікон: «по заложееїи велѣтъ строить самымъ добрымъ і искуснымъ маистерствомъ чтоб настоящая ц[е]рковь была длины дванадцать аршинъ (кромѣ паперти то есть трапезы) и олтаря в ширину девять аршинъ, олтарь и паперть длины и ширины осьми аршинъ, а в высоту девять аршинъ да кромѣ того придѣлать с правой стороны олтаря ризницу а з лѣвой пономарню по препорции по крайней мѣрѣ длины и ширины три аршина двери ц[е]рковныя в свѣтлости вышины аршинъ два и три четверти, ширины аршинъ шесть вершков, ризничные и пономарные двери вышины полтретья аршина ширины аршинъ с четвертью и в дверяхъ пороги не выше были какъ в три вершка. Окна в свѣтлости вышины аршинъ два ширины аршинъ с вершком, и в настоящей ц[е]ркви оконъ поставитъ шесть, а по крайней мѣрѣ четыре. в олтарѣ три, в трапезѣ три и как на трапезѣ, так и на настоящей ц[е]ркви и олтарѣ были устроены главы в вышину по препорции ц[е]ркви з желѣзными четвереконечными кр[ес]тами, а не деревянными осмоконечными». Парафіянам дозволялося будувати церкву і більших від вказаних у грамоті розмірів («и буде пожелають и выше показанной мѣры строить позволяется»). Нагляд за дотриманням розмірів плану покладався на згаданого катедрального ієромонаха [4, 2]. Спорудження храму було завершене 1759 р. [2, 22].

Укладачі грамоти вмістили і вказівку про те, як належить розпорядитися старою храмовою спорудою. Харківський протопоп мав простежити, щоб «при строеніи ц[е]ркви ветхое годное дерево употреблять в строение новой ц[е]ркви а протчее ветхое дерево употреблять в церковное топление или на печение просфоръ а окромѣ того никому никуда не растощать» [4, 1]. Однак у травні 1760 р. Харківське духовне правління вимушене було вести розслідування того, що сталося з будівлею струхлявілої старої Миколаївської церква в містечку Мерефі. Задля з'ясування обставин на місце було вираджено представника духовного правління священника Євдокима, якому доручено «справиться со стариками, которым побитом церковь старая забрата» [4, 1]. Як видно з донесення о. Євдокима, в число зібраних ним для бесіди «стариков» увійшли титар Михайло Ратиця і братчики Каленик Бондар, Василь Михайличенко, Давид Ткач, Кузьма Кислий, Кіндрат Дейнека,

Савелій Білашенко, Лаврентій Володин, Микита Калачник. Братчики змогли вказати одне: церкву забрав полковник Матвій Куликовський, але на якій підставі – це їм було невідомо [4, 1].

В описі церков Харківського повіту за 1827 р. стосовно Преображенської церкви відзначено: «Церковь деревянная, весьма крепка. Построена в 1756 г., а возобновлена в 1819 году поднятием выше вверх, переделкою глав, покрытием новою гонтою и переделкою приделов. В ней престол один во имя Преображения Господня. К продолжению служения не имеет опасности» [5, 2].

Перелік мерехф'янських храмів подається в історико-статистичному описі Харківської єпархії за 1857 р., в якому відзначається, що Мерефа є одним з найдавніших міст Слобідської України, яке мало важливе стратегічне значення на півдні Імперії. «Поныне еще видны остатки бывшей здесь крепости», – відзначається в описі. Посилаючись на дані 1785 р., джерело відзначає: «В той крепости церковь деревянная во имя Николая Чудотворца; при ней училище, в коем обучаются русской грамоте вольные люди; в оной же крепости магезейн для ссыпания хлеба. А за крепостью две церкви деревянные, 1-я – во имя Преображения Господня, 2-я – во имя Архистратига Михаила, 8 лавок деревянных, каждый год бывает три ярмарки: генваря 1, июня 24 и августа 6. До 1765 г. Мерефа была сотенным местечком Харьковского полку. С 1765 года в ней было комиссарское управление, а с 1780 г. осталась она слободою» [6, 148].

Третій храм у Мерефі був присвячений Різдва Богородиці. На початку XVIII ст. його було перенесено до Озерянської пустині, розташованій за 3 версти від Мерефи. Замість нього у містечку 1710 р. збудували церкву, названу на честь Архистратига Михаїла. Наприкінці століття Озерянську пустинь було зачинено і її храм Різдва Богородиці було перенесено до Мерефи, щоб замінити занепалий Архангельський храм. Ця церква була п'ятиверхою, хрестоподібною в плані. 1840 р. всі п'ять глав храму були позолочені [6, 149]*¹.

*¹ Головний храм Озерянської пустині в честь Різдва Богородиці у 1795 р. був спочатку проданий губернатором Г.Р. Шидловським з публічного торгу білгородському купцеві Василю Алаторієву, а той перепродав споруду мешканцям слободи Мерефи за 1000 руб. [2, 21]. Джерела фіксують й інші факти продажу церковних споруд на Слобожанщині. Так, у 1774 р. в Харківському духовному правлінні розглядалася справа про будівництво церкви в ім'я пророка Іллі в містечку Валках. Для її спорудження парафіяни, окрім зібраних грошей, заготовлених матеріалів, придбали будівлю старої Миколаївської церкви в тому ж містечку, яка не використо-

У квітні 1793 р. парафіяни Архангельської церкви слободи Мерефи звернулися до єпископа Білгородського і Курського Феоктиста з проханням дати благословення на закладення нової церкви, оскільки стара церква «пришла ныне в ветхость». Для спорудження нового храму вони купили церкву в зачиненій Озерянській пустині, маючи намір перевезти її до Мерефи. Передбачаючи, що в єпископській консисторії неминуче виникне питання про наявність для церкви «указной препорции земли», тобто орної землі та сінокосів для причету, громада запевняла, що «вместо того по учиненному от нас с священником договору, как Его, так и церковных причетников без всякой нужды довольствоваться можем» [8, 1 – 1 зв.]. Відповідно до заведеного ладу у вирішенні таких справ, єпископська канцелярія зажадала думки місцевого духовного правління. Точка зору Харківського духовного правління була категоричною: «пока прихожане земли под церковь не дадут и на оную укрепления от крепостных дел не представят, також для рубки дров лесных выгод не означат, церковь переносить и закладывать не дозволить» [8, 2 – 2 зв.].

У поданні до Харківського духовного правління «от приходских людей» Архангельської церкви слободи Мерефи (одержаному цим духовним правлінням 28 вересня 1793 р.) зазначається, що на заміну занепалого храму вони мають намір збудувати церкву «на том же месте, о двух престолах во имя Рождества Пресвятыя Богородицы и во имя архангела Михаила церковь». На той час церковна громада вже придбала церкву з Озерянського храму, а також подбала про забезпечення землею причету, що було умовою надання єпископського благословення на будівництво: «на оную из Мерефянских дач указную пропорцию земли мы отмежевали, на которую в беспрепятственное священно и церковнослужителям владение от крепостных дел запись выдали» [9, 1]. Це й дало підставу громаді для повторного звернення за єпископським благословенням. Резолюція єпископа Білгородського

увалася після спорудження однойменного кам'яного храму: «к строению оной церкви как деревянная Николаевская церковь в оном казенном местечке Валках бывшая куплена и перевезена, так и заготовлено довольно число резаного дерева, тертиц, подвалин, гонты и других материялов, почему ни в чем недостатка в строении не будет». [4, 10 зв.]. У жовтні 1777 р. в тому-таки духовному правлінні велось листування з приводу того, що громада Слободи Караванської придбала у власника села Стара Водолага поміщика майора Олександра Дуніна церкву Різдва Богородиці, яка залишилася після збудування нового храму [7, 1–2 зв.].

і Курського була позитивною, і 10 грудня 1793 р. епархіальна консисторія видала відповідний указ [9, 1 зв. – 2].

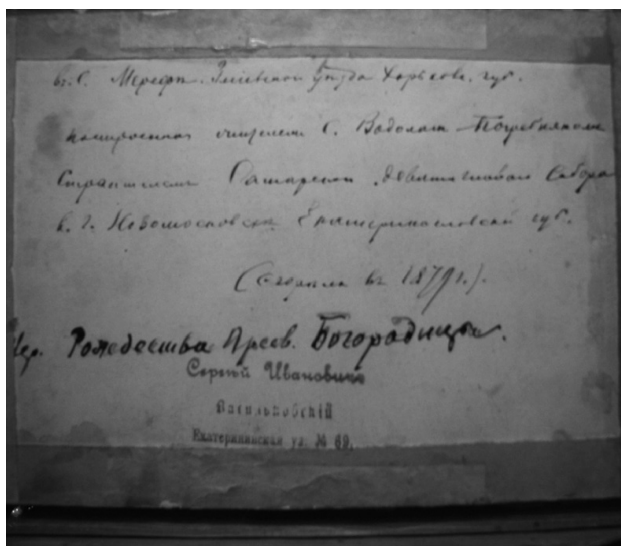
Ці обставини дають змогу розуміти сучасному читачеві, чому в описі Харківського повіту за 1804 р. вказується, що в слободі Мерефі було три дерев'яних церкви: одна з них – Преображення Господнього, друга мала два приділи – Різдва Пресвятої Богородиці та Архистратига Михаїла, третя – Миколая Чудотворця [2, 21]. Через це щодо церкви, яку у XVIII ст. документи іменують Архангельською, в другій половині XIX ст. застосовувалася й інша назва – Різдва Богородиці. Саме тому в згаданому «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» Філарета (Гумілевського) пишеться про «колишню Архангельську, теперішню Богородичну церкву» [6, 150].

Цю споруду було відтворено, зокрема й на ескізі знаного художника Сергія Васильківського. Звертаємо увагу на цей ескіз ще й тому, що напис на його звороті вказує, що вона була споруджена під орудою Якіма Погрібняка. Напис зазначає: «Вс. Мерефе Змиевского уезда Харьковс[кой] губ. Построена жителем с. Водолаги Погребняком, строителем Самарского девятиглавого собо-

ра в г. Новомосковске Екатеринославской губ. (Сгорела в 1879 г.)». І далі запис: «Цер. Рождества Пресв[ятой] Богородицы». Церква була в плані хрещатою, п'ятиверхою. Центральний верх мав три заломі, верхи над бічними рукавами – по два. Високий нижній ярус, опасання відсутнє. Перші заломі мали, як видно з ескізу, однакову висоту, проте другий залом підносився над заломами бічних рамен. Центральна вежа храму вивисується ще одним додатковим заломом.

Проте вивищення центрального верху не порушує балансу мас, оскільки цей верх спирається на більший, ніж в бічних рукавах, квадрат нижнього зрубу. Це характерне для архітектурного почерку Якіма Погрібняка планування храму зустрінемо і в інших його будовах, наприклад у церкві в Артемівці. Вивершували церкву вишуканої форми маківки, розміщені на дзвоноподібних банях. Загальне урочисте враження від форм Мереф'янської церкви підкреслює її симетричне планування та піднесеність вгору, посилену вдало вибраним звуженням догори стін зрубу. Троє високих вікон у першому ярусі кожного рукава (у бабинці їх показано двоє, у стіні над входними дверима вікна немає), та четверо вікон в кожному наступному ярусі й ліхтарі забезпечували багате освітлення інтер'єру. Криволінійні поверхні заломів і бань надають храмові ще більшої ошатності. З північного боку церкви бачимо дзвіницю, збудовану, імовірно дещо пізніше, коли в дерев'яному церковному будівництві застосовуються форми класицизму. Про них нагадують трикутний портик з колонами та фронтоном, влаштовані з усіх боків дзвіниці. Однак будівничі дзвіниці вивершили її банею й маківкою у формах, суголосних до Погрібнякової церкви.

Імовірніше за все, С. Васильківський зробив художню реконструкцію цієї втраченої споруди. Але що стало джерелом для цього відтворення – чиясь зарисовка, усна розповідь чи, можливо, художник сам її бачив перед тим і відтворював з пам'яті, зараз ледве чи можливо сказати.

Історико-статистичний опис 1857 р. відзначає, що церква Різдва Богородиці була перенесена 1795 р. із зачиненої Озерянської пустині, розташованої за 3 версти від Мерефи. Цією спорудою замінили за-

непалый Архангельский храм. «Церковь сия имеет вид креста и с пятью главами» [2, 23]*¹, – відзначає джерело. З цієї інформації випливає припущення, що Яким Погрібняк спорудив свого часу церкву Різдва Богородиці для Озерянської пустині, яку згодом було перенесено до Мерефи.

Щодо використання споруд підупалих церков діяли строгі приписи, які виходили із сакрального призначення цих будівель, в яких впродовж тривалого часу відправлялися богослужіння. Про це дізнаємося з архівної справи Харківського духовного правління 1778 р. «Дело о разобрании в с. Артемовки ветхой деревянной церкви». 1761 р. в слободі Артемівці, яка знаходилася неподалік слободи Мерефи (тепер – це частина Мерефи) під орудою славетного будівничого Якіма Погрібняка було споруджено нову будівлю Введенської церкви. Стара ж церква після цього не використовувалася. Священик Іван Тишківський просив дозволу на використання матеріалу старої церкви на добудову вхідної прибудови. Єпископ Білгородський надписав на донесенні духовного правління дозвільну резолюцію, але з суворим приписом цьому відомству: «... по разобрании оной

церкви неспособное к строению дерево употребить не печение просфир, или близ реки сожещи, и пепел всыпать в речную быстрину. А кроме того ни на что оно не растощать. И по разобрании оной церкви на подпрестольном месте поставитъ во оную препорцию иструб [??] и на нем для признания водрузитъ крест дабы оно еяко освященное место Богу ногами человеческими и скотскими попираемо не было» [10, 1 – 1 зв.].

Конкретні обставини будівництва храмової споруди в кожній парафії відрізнялися від інших, однак зміст документів, поданих в цій замітці, дає підставу стверджувати, що ця справа була винятково важливою в житті громади, у ній брала участь уся парафія. Саме ж будівництво, у тому числі визначення й освячення місця під забудову, іменування храму, загальний вигляд екстер'єру та його розміри, особливості конструювання хрестів, а також матеріальне забезпечення церковного причету перебувало під контролем єпархіальної влади, яка була покликана підтримувати престижний статус православних осередків впливу на підданих імперії.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 2009, оп. 1, спр. 773.
2. Мерефа. Зб. архівних документів і матеріалів. Ч. I. – Харків: Фоліо, 1995. – 100 с.
3. Каманин И.М. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке. – К., 1904. – 14 с. [відбиток з журналу «Археологическая летопись Южной России» (1903. – № 6. – С. 362–373).
4. ЦДАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 608.
5. Державний архів Харківської області, ф. 40, оп. 110, спр. 1732.
6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В. 3 т. – Т. 1. – Харьков: Издательский дом «Райдер», 2004. – 328 с.
7. ЦДАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 1295.
8. ЦДАК, ф. 2009, оп. 1, спр. 2615.
9. ЦДАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 2376.
10. ЦДАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 1305.

Арсен Зинченко

Из истории храмового строительства в Мерефе в XVIII в.

В статье освещается роль церковных общин и административных структур епархии, а также общий социокультурный контекст храмового строительства в городке Мерефе (Слобожанщина) во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: храмовое строительство, парафияне, церковная община, духовное правление, благословенная грамота, консистория, ризница, трапезная, алтарь, основание.

Arsen Zinchenko

From the history of temple building in Merefafa in the XVIII century

The article highlights the role of religious communities and administrative structures of the eparchy and the general socio-cultural context of temple building in the town Merefafa (Slobozhanshchyna) in the second half of the eighteenth century.

Key words: temple building, parishioners, church community, the spiritual leadership, blessed deed, episcopal consistory, sacristy, refectory, the altar, the foundation.

*¹ У проханні до єпископа Білгородського і Курського Феоктиста (квітень 1793 р.) парафіяни Архангельської церкви писали: «Означенная Архангельская церковь пришла ныне в ветхость, ко-

торую намерены мы вновь возобновить, для чего и упраздненную в Озерянской пустыне церковь купили, и намерены оную перенести в слободу Мерефу к жительству своему» [8, 1 – 1 зв.].